

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

Маложон О. І.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри правознавства
Київського національного університету культури і мистецтв

ЮРИСПРУДЕНЦІЯ В ДАВНЬОМУ РИМІ

JURISPRUDENCE IN ANCIENT ROME

Важливим чинником розвитку античної культури і водночас її складником стало римське право. Науково-теоретичне і практичне значення правової культури Стародавнього Риму, практика глибокого аналізу майнових відносин та ситуацій, чіткість висновків із конкретних правових явищ та інші досягнення римської цивілістики мають неперехідне значення. Саме цей чинник зумовлював незгасний інтерес до римської цивілістики ось уже понад півтори тисячі років.

Ключові слова: юриспруденція, римське право, приватне право, правова культура, майнові відносини.

Важнейшим фактором развития античной культуры и одновременно ее составляющей стало римское право. Научно-теоретическое и практическое значение правовой культуры Древнего Рима, практика глубокого анализа имущественных отношений и ситуаций, четкость определений конкретных правовых явлений и другие достижения римской цивилистики имеют непереходное значение. Именно этот фактор определял немалый интерес к римской цивилистике вот уже более полутора тысяч лет.

Ключевые слова: юриспруденция, римское право, частное право, правовая культура, имущественные отношения.

An important factor in the development of ancient culture, while it was part of Roman law. Scientific-theoretical and practical importance of the legal culture of ancient Rome, practice-depth analysis of property relations and situations sharpness opinions on specific legal phenomena and other achievements of Roman civil law are continuing importance. This factor predetermined undamped interest in Roman civil law for more than a thousand years.

Key words: law, Roman law, private law, legal culture, property relations.

Актуальність дослідження юриспруденції Давнього Риму зумовлена тим, що після проголошення незалежності Україна вступає у найрізноманітніші ділові відносини з іншими, зокрема західноєвропейськими, країнами. Для захисту інтересів української держави, її громадян необхідно знати і розуміти іноземне законодавство, а це неможливо без знання римського приватного права.

Крім того, майже вся термінологія римського приватного права, зокрема такі поняття, як віндикація, негаторний позов, презумпція, реституція, контракти і пакти, консенсуальні договори та інші, які утвердилися в українській юридичній літературі і практиці, можуть бути краще засвоєні і зрозумілі тільки за умови успішного вивчення римського приватного права.

Важливо також відзначити, що римське приватне право характеризується чіткістю визначень і високою юридичною технікою, оволодіння якими має велике значення для сучасного юриста. Це допомагає чітко формулювати і застосовувати сучасне законодавство.

Римське приватне право досліджували і продовжують досліджувати як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Можна виокремити роботи вчених-правознавців М.Н. Андрєєва, Ю. Барона, В.В. Васильченка, Р. Гонгала, Д.В. Дождева, В.К. Дронікова, Р. Ієрінга, О.С. Іоффе, Л.Н. Казанцева, Р.А. Калюжного, А.І. Косарева, С.А. Муромцева, Б.Й. Тищика, В.А. Томсінова, О. І. Харитоновой, Є.О. Харито-

нова, Г. Хаусманінгера, В.М. Хвостова, М.Х. Хутиза, О.А. Підопригори, Г. Гаррідо, Д. Франчозі та багатьох інших вчених у цій галузі.

Об'єктом дослідження є система права Давнього Риму та діяльність римських юристів як джерело римського приватного права.

Предметом дослідження є джерельна база римського приватного права, рецепція його у правовій системі України та норми Цивільного Кодексу України, які найбільше потребують рецепціювання римських приватно-правових норм.

Мета дослідження – з'ясувати значення юриспруденції римських юристів у якості джерела римського приватного права, а також розглянути, в якій мірі відбулася рецепція римського приватного права в українському законодавстві і які перспективи використання римського приватного права для вдосконалення права та юридичної науки України.

Основні завдання дослідження:

- розкрити особливості юриспруденції в Давньому Римі;
- охарактеризувати основні періоди становлення римської юриспруденції;
- дати загальну характеристику джерел права Давнього Риму;
- висвітлити основні форми діяльності римських юристів;
- проаналізувати ступінь впливу робіт римських юристів як джерела права Давнього Риму;

– визначити, в яких моментах відбулася рецепція римського права в українському законодавстві;

– розглянути перспективи використання римського приватного права для вдосконалення права та юридичної науки в Україні.

Дослідження витоків формування та розвитку права України дає змогу всебічно проаналізувати перспективи її подальшого розвитку на сучасному етапі, оскільки знання минулого опосередковує можливість правильного вибору шляхів удосконалення правової системи. Дійсно, аналізуючи перспективи використання римського права для вдосконалення правової системи України, неможливо залишити поза увагою важливу проблему, яка сьогодні активно продукується як вітчизняними, так і зарубіжними вченими стосовно визначення місця системи права України серед інших правових систем світу.

Найбільшого розквіту юриспруденція в Давньому Римі зазнала в класичний період його історії: I ст. до н. е. – III ст. н. е. Проте передумови цього розквіту виникли ще в прадавній період – в епоху царів і республіки.

Носіями ранньої римської юриспруденції – знавцями права – була колегія релігійних служителів, так звані понтифіки. У цій колегії розроблялися правила і прийоми тлумачення, велися навіть записи юридичних прецедентів, що мали назву «Commentarii»; тільки у понтифіків можна було отримати і належну юридичну пораду. Таким чином, по всій справедливості понтифіки вважаються першими юристами, що поклали початок розвитку римського права.

У зміст римської юриспруденції цього періоду входили три основні функції: знання і зберігання звичаїв, правил вирішення суперечок і тому подібне, тлумачення їх та діяльність юристів як третейських суддів. Із появою різного роду письмових документів до цих функцій, природно, додалася і функція складання запису документів. Всі перераховані функції виконували понтифіки. Ті, хто звертався до них за допомогою, зобов'язані були дати їм певну винагороду. Наприклад, у разі третейського суду існував такий порядок: обидві сторони напередодні розгляду спору складали в певному місці які-небудь цінні речі як плату третейському судді. Сторона, на користь якої вирішувалася суперечка, внесена винагороду забирала назад. Місце, де сторони залишали плату, називалося у римлян *pons*. Можливо, звідси і походило найменування релігійних служителів – знавців права – понтифіками.

У літературі понтифіків називають, як правило, жерцями. Ця назва вірна лише частково. Джерела показують, що серед жерців Риму понтифіки займали особливе місце. Понтифік, таким чином, розглядається таким, що стоїть поза групою жерців. Примітно й інше. Понтифік призначався спостерігати за жертвопринесеннями, він же виносив рішення про здійснення обрядів, але сам ні жертвопринесень, ні інших обрядів не здійснював. Це робили якраз жерці. Які ж тоді справжні функції понтифіків? Вони – знавці божественного і людського права, його тлумачі,

консультанти і простих людей, і самих жерців, радники царів і посадових осіб в управлінні.

Юриспруденція у Римі не звільнялася від релігійної етики, вона спочатку, виступаючи релігійною забарвленістю, мала світський зміст. Невипадково деякі її функції виконували не тільки понтифіки, але й інші члени римської общини. Правда, це були виключно знатні люди. «Патриції, – відзначав російський правознавець минулого століття А. Стоянов, – настільки ж воїни і крупні землевласники, наскільки правознавці й адвокати» [3, с. 28].

Поява перших писаних законів у Римі була для процесу еволюції юриспруденції значно важливішою подією, ніж поява таких законів у Стародавній Греції. В Афінах або Спарті перші писані закони видавалися з метою юридичного оформлення глибоких перетворень у суспільному і державному устрої. У Римі ж зміст запису права, що діє, був іншим: дати знання законів усьому народу. «Закони XII таблиць» мали тому значення посібника права. З появою їх у Римі почався розвиток юридичної освіти, хай поки елементарної. Поширюваний в численних списках текст «Законів» заучувався напам'ять у школах. За переказами, він був навіть вибитий на мідних дошках і виставлений для загального огляду на площі.

У сучасному суспільстві, коли подібне трапляється із законами, їх за звичаєм змінюють або зовсім відмінюють. Із «Законами XII таблиць», які набули священного авторитету і з якими простий народ ще задовго до їх появи пов'язував великі надії, так вчинити було неможливим. Залишався один спосіб – постаратися уникнути прогалин і невідповідностей «Законів» за допомогою тлумачення. От чому римська юриспруденція з появою «Законів XII таблиць» отримала могутній поштовх до розвитку. Римський юрист II ст. н.е. Помпоній писав: «Зазвичай буває, що тлумачення потребує авторитету мудреців, і після видання вказаних законів стало необхідним обговорення їх на форумі (на суді). Це обговорення і це право, яке пішло від мудреців і не було записане, не отримали особливої назви, тоді як інші частини права мають свої назви. але одержали загальну назву цивільного права» [2, с. 26].

Важливим чинником, що посилював роль юриспруденції, був римський цивільний судовий процес. У ранню епоху, про яку ми ведемо мову, він називався легісакційним. Вказана назва походила від словосполучення «*legis actio*», що означало складену по певній формі позовну заяву. Звертаючись до суду для захисту свого права, передбаченого, приміром, «Законами», римлянин повинен був представити строго формалізований позовний документ. Ці позови або позовні формули спеціально складалися юристами, щоб, як указував Помпоній, «народ не встановлював цих позовів, як він захоче» [2, с. 29]. Ясно, що складання «*legis actio*» було також правотворчою діяльністю, хай і відмінною від законодавчої.

У науковій літературі, присвяченій римському праву, описана подія звичайно трактується як крок до виникнення світської юриспруденції. «Як би там

не було, – писав І. А. Покровський, – але публікація найбільш практичної частини з понтифікальних записів мала велике значення: вона, з одного боку, знищила юридичну монополію жерців, а з іншого боку, дала поштовх світському вивченню «*legis actio*» і привела до появи світської юриспруденції [7, с. 41].

У юридичній науці існує поняття джерела прав у розумінні явищ і фактів, які спеціально мають служити джерелом пізнання правових приписів. До найвідоміших і важливих джерел пізнання римського приватного права відносяться «Закони XII таблиць», «Кодифікація імператора Юстиніана», яка завершила розвиток права Давнього Риму. У середньовіччя акти кодифікації Юстиніана дістали назву «*Corpus juris civilis*» – «Звід цивільного права».

Право як сукупність загальнообов'язкових норм, правил поведінки людини в суспільстві може знайти свій вираз у двох основних формах, які називаються джерелами права, – звичай і закон. Звичай – це безпосередній прояв народної правосвідомості, норма, яка свідчить про своє існування самим фактом свого неухильного застосування. Закон – це свідоме і чітко сформульоване веління уповноваженого на це органу влади. Закон (*lex, leges*) – це юридична норма, яка у відповідній формі видається компетентним органом державної влади і є загальнообов'язковою [8, с. 16].

Із цих двох форм в історії кожного народу давнішим є звичай, і тривалий час усе право мало характер звичасового.

Найближчим коренем, з якого виросло римське право, було, безперечно, право загально-латинське, оскільки Рим був лише однією з латинських общин, членом єдиного латинського племені. Однак, вирішивши з цього кореня, римське право згодом відокремлюється і розвивається як самостійне.

Вважається, що «Закони XII таблиць» є першим систематизованим записом звичаїв (*mores majorum* – звичаї предків), які діяли до того в якості юридично обов'язкових правил. Джерело походження цього збірника законів залишається спірним. Так, одні вчені вважають, що «Закони XII таблиць» цілком відповідають рівню розвитку власної римської культури, другі ж, посилаючись на літературні джерела, зокрема твори Цицерона, Гая та інших римських юристів, вважають, що деякі із законів запозичені у греків із законів Солона. Та незважаючи на це, «Закони XII таблиць» – найважливіше джерело римського цивільного права. Збірник складається з дванадцяти таблиць, які включають такі положення: перші дві – положення цивільного процесу, а саме: впровадження по першій стадії – відкриття справи за рішенням відповідної посадової особи – (*magistratus iudicundo*), та по другій стадії – вирішення справи виборним суддею – (*iudex*); третя – положення стосовно боргового права; четверта – положення про сімейну батьківську владу над дітьми та чоловіка над дружиною; п'ята – положення про спадщину та опіку; шоста – про власність та володіння; сьома – про зобов'язання, що витікають з реальних сервітутів; сутність яких зводиться до обмеження господарів

нерухомих речей на користь сусідів; восьма – положення про делікти і обов'язки, що з них витікають, зокрема сплату грошової пені; дев'ята – положення публічного (*jus publicum*) права; десята – положення святого права (*jus sacrum*). Що стосується одинадцятої та дванадцятої таблиць, то вони були складені пізніше, а тому кожна містить лише додаткові положення до вказаних десяти.

Великий внесок у розробку римської юриспруденції, тлумачення принципів права внесли римські юристи. Спочатку вони діяли як своєрідні радники. Римляни перед тим, як зважитися на якісь важливі справи – купити або продати землю, укласти позику – йшли за порадою до юриста.

Діяльність римських юристів виявлялася у трьох формах:

1) *respondere* – консультаційна робота: відповіді на запити приватних і службових осіб із питань, які викликали в них сумнів;

2) *cavere* – вироблення найчіткіших формул для різних юридичних актів (договорів, заповітів тощо), тобто допома приватним особам під час укладення договорів. Юрист часто сам писав формуляр договору, тому цей вид діяльності називається ще *scribere* (лат. *scribe* – писець);

3) *agere* – поради стосовно постановки позовів і процесуального ведення справи. Справа в тому, що в період республіки процесуальне представництво в Римі не допускалося.

Складання юридичних документів вимагало спеціальних знань. Право Стародавнього Риму мало суворий формальний характер, недотримання форми документа, щонайменша неточність позбавляли цей акт юридичної сили. Сама юридична процедура, формалізм здійснення угод вимагали неухильного знання її словесної формули та виконання певних жестів і символів. У таких справах консультація юриста, точність правової формули договору, що укладається, мали для клієнта велике значення. Помилки в такій справі могли мати фатальні наслідки для учасників угоди.

У своїй діяльності римські юристи чудово поєднували теорію і практику, відмінно знали запити життя, правові ситуації і конфлікти, зумовлені поширенням приватної власності. Вони тлумачили право не по букві, а по змісту, виходячи із практичної доцільності, визнання римських громадян рівноправними згідно із законом і справедливістю. За Цицероном, діяльність юристів виражалася в трьох формах: виробленні зразкових форм для різних юридичних угод; консультаціях по складних питаннях; порадах процесуального характеру [10].

Безперечно, державна і правова думка Риму чимало запозичила від поглядів Сократа, Платона, Аристотеля, Епікура та багатьох інших античних мислителів, але теоретичним концепціям римських авторів були притаманні своєрідність і новизна, чому сприяли нові соціально-економічні умови життя.

Так, характерна для давньогрецької думки ідея взаємозв'язку політики і права отримала свій подальший розвиток і нове втілення у трактуванні Цице-

роном держави як публічно-правової спільноти. Погляди грецьких стоїків щодо вільного індивіда було використано римськими авторами (Цицероном і юристами) для створення, власне, нової концепції – поняття юридичної особи (правової особи, персони). Значним досягненням давньоримської думки було створення самостійної науки – юриспруденції.

Римські юристи детально розробили значний комплекс політико-правових питань у царині загальної теорії держави і права, а також окремих юридичних наук (цивільного, державного, адміністративного, кримінального та міжнародного права). Римські автори у своїх конструкціях теоретично відобразили ту нову, відмінну від давньогрецької, історичну і соціально-політичну реальність, в умовах якої вони жили і творили. Це, зокрема, криза полісної форми держави та старої полісної ідеології, перетворення Риму в імперію тощо. Давньоримські мислителі зробили значний внесок в історію вчень про державу і право, помітно вплинули на подаль-

ший розвиток політичних і правових учень за середньовіччя і в новий час.

Римське право активно використовувалося та використовується в системі права як держав континентальної Європи, так і України. Незважаючи на чималий обсяг рецепційованих його норм, положень та ідей, воно й донині залишається невичерпним джерелом для вдосконалення права країн романо-германської правової сім'ї та України.

Подальше становлення правової науки України, на наше переконання, повинно здійснюватися шляхом активного використання ідей, принципів, юридичної техніки римського права, яке було і залишається потужним підґрунтям для пошуку нових форм і тенденцій розвитку права. У контексті нашого дослідження ми дійшли висновку, що доцільнішим способом використання права римської держави є побудова на його основі нових доктрин і концептуальних теорій. У цьому напрямі наукового дослідження потенціал римських джерел – доволі значний.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеева С. Проблеми правового застосування інституту права земельного сервітуту // Підприємство, господарство і право. – 2005. – № 9. – С. 93–96.
1. Виппер Р. Очерки по истории Римской империи / Р. Виппер – М. : Издат. «Феникс», 1995 г. – 120 с.
2. Гусарев С.Д. Юридична професія в контексті правової спадщини Риму // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 1. – С. 21–24.
3. Калюжний Р.А. Римське приватне право: Курс лекцій / Р.А. Калюжний – К. : Істина, 2005. – 144 с.
4. Кресін О. Розвиток методології порівняльного правознавства: історичний аспект // Право України. – 2006. – № 2. – С. 128–130.
5. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник / О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов – Київ: Юрінком Інтер, 2006 р. – 315 с.
6. Покровский И.А. Лекции по истории римского права, читанные в осеннем семестре 1897 г. / И.А. Покровский – К. : Изд. для студентов, 1897. – 275 с.
7. Порівняльне правознавство: Підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закладів / В.Д. Ткаченко, С.П. Погребняк, Д.В. Лук'янов; За ред. В.Д. Ткаченка. – Х. : Право, 2003. – 274 с.
8. Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник / З. Ромовська – К.: Атіка, 2005. – 560 с.
9. Цицерон. О государстве // Цицерон. Диалоги. – М., 1966.